

Արմէն Այվազեան, Հայաստանի Պատմութեան Լուսաբանումը Ամերիկեան Պատմագրութեան Մէջ (Քննական Տեսութիւն), «Արտագերս» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1998, 259 էջ:

Երկու տարի արդէն անցած է Արմէն Այվազեանի գրախօսուող հատորի լոյս ընծայումէն: Անոր պարունակելիք վիճալարոյց թեզերը՝ գիրքի հրատարակութենէն իսկ առաջ, մասամբ ծանօթ էին Հայաստանի սահմաններէն դուրս գտնուող հայագէտներուն եւ արդէն որոշակի հետաքրքրութիւն յառաջացուցած էին: Շրջանառութեան մէջ էր — հաւանաբար հեղինակի կամքէն անկախ — Այվազեանի անգլերէն մէկ մեքենագիր քննադատականը՝ ուղղուած ընդդէմ 1983ին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն (ԱՄՆ) մէջ լոյս տեսած Ռոնալտ Գրիգոր Սիւնիի Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History (Հայեացք դէպի Արարատ. Հայաստանն արդի պատմութեան մէջ) յօդուածներու ժողովածուին: Նոյն հետաքրքրութենէն դրդուած, տողերս գրողը՝ գիրքը 1999ի Փետրուարին Երեւանէն ստացած իրիկունն իսկ, ձեռնարկեց անոր ընթերցմանն ու այն աւարտեց նուազ քան 24 ժամուան ընթացքին:

Սպասուածին պէս, մարտաշունչ, բանավիճային ոճով շարադրուած այս աշխատութիւնը միանշանակ չընդունուեցաւ հայագէտներուն կողմէ ի սփիւռս աշխարհի: Երեւանեան մամուլին մէջ ցարդ լոյս տեսած գրախօսականները գերազանցապէս անվերապահօրէն դրական են¹: Այս գրախօսութեան նպատակը չէ քննել թէ ինչու՝ Այվազեանի թեզերը այսպիսի հեշտութեամբ իւրացուեցան հայաստանեան լրագրողներու եւ նոյնիսկ որոշ գիտնականներու կողմէ: Սոյն գրախօսութեան հեղինակին հասած տեղեկութեանց համաձայն, առ այսօր վերոնշեալ գովաբանական հոսքին հակադրուող հայաստանեան միակ հրատարակուած բացառութիւնը պատմաբան Կարէն Իւզըրաշեանի կարծիքն է²: Այսուհանդերձ, 1999ի Սեպտեմբերին իր Երեւան կատարած միամսեայ այցելութեան ընթացքին, գրախօսողին բախտ վիճակուեցաւ սոյն գիրքին մասին բազմիցս առանձնակի զրուցել Երեւանի հանրայայտ գիտական հիմնարկներու շարք մը թէ՛ աւագ եւ թէ՛ համեմատաբար երիտասարդ աշխատակիցներու հետ: Այս խօսակցութեանց ընթացքին պարզուեցաւ թէ հայրենի արհեստավարժ հայագէտներն այնքան ալ խանդավառ չէին գրախօսուող աշխատութեամբ որքան խորհիլ կու տար վերոյիշեալ գրախօսականներուն միակողմ ուղղուածութիւնը³:

Մինչ այդ, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի խմբագրութիւնն արդէն ծրագրած էր նոյնպէս անդրադառնալ այս աշխատութեան: Ան խնդրած էր գիրքին մէջ մէկ բարձր գնահատականի արժանացած եւ մէկ խստօրէն քննադատուած ամերիկահայ հայագէտներէ, որ իրենց գրաւոր կարծիքը յայտնեն Այվազեանի երկասիրութեան մասին: Ընդառաջում գտնելու պարագային, երկու գրախօսականները զուգահեռաբար լոյս պիտի տեսնէին ՀՀՀի ԺԹ հատորին մէջ (1999): Սակայն, կարճ ժամանակ ետք պարզ դարձաւ, որ Հայաստանէն դուրս պատկերը ճիշդ հակառակն է: Քննադատուող կողմի ՀՀՀի խմբագրութեան դիմած առաջին իսկ ներկայացուցիչը համաձայն եղաւ հրապարակաւ արտայայտուելու: Լեւոն Աւդոյեանի այդ գրախօսականը կրը-

նաք ընթերցել սոյն հատորի յաջորդող էջերուն մէջ: Սակայն, գիրքին մէջ գտ-
վասանքի արժանացած հայագգի հեղինակներէն (անոնց ցանկը տե՛ս ստորեւ)
եւ ո՛չ մէկը, որոնց դիմած էր խմբագրութիւնը, յանձն առաւ կատարել առա-
ջադրանքը՝ որպէս կանոն պատճառաբանելով, որ շատ զբաղած են: Այս պայ-
մաններուն տակ, խմբագրական կազմը յանձնարարեց իր անդամներէն տո-
ղերուս հեղինակին շարադրել երկրորդ գրախօսականը:

Ի հարկէ, սոյն գրախօսողը չի կրնար փոխարինել Ալվազեանի կողմէ
գնահատուած (եւ իսկապէ՛ս յարգարժան) ամբիրկահայ հայագէտներէն որեւէ
մէկը: Ո՛չ ալ Ալվազեանի աշխատութեան նկատմամբ այստեղ արտայայ-
տուած տեսակէտը (ինչպէս յայտնի պիտի դառնայ ստորեւ) միանշանակ դրա-
կան է կամ պէտք է ընկալուի իբրեւ Աւդոյեանի կարծիքին ուղղակի հակադ-
րութիւն: Սա փորձ մըն է լոկ Հայաստանի եւ արտասահմանի հայագէտնե-
րուն ուշադրութիւնը անգամ մը եւս սեւեռելու Ալվազեանի կողմէ ընդգծ-
ւած կարգ մը շատ հետաքրքրական թեզերու վրայ, որոնք առաջին հերթին
հեղինակին իսկ անհարկիօրէն սուր ու յարձակողական ոճին հետեւանքով,
պէտք եղած լուրջ ուշադրութեան չարժանացան: Փորձ պիտի կատարուի կա-
րելի եղածին չափ հեռու մնալու վերոնշեալ դաւադրական մեկնաբանութիւն-
ներէն եւ նմանատիպ ոչ-մասնագիտական մօտեցումներէ: Հարցերը հնարա-
ւորին չափ պիտի քննարկուին գիտական սկզբունքներու եւ մեթոտի տեսան-
կիւնէն՝ առանց ժխտելու, սակայն, որ պատմական եզրակացութիւններու եր-
բեմն հակադիր ըլլալը մասամբ կը բխի նաեւ զանազան հեղինակներու մշա-
կութեային տարբեր համակարգերու ծնունդ ըլլալէն եւ, վերջինիս առ ի հետե-
ւանք, անոնց տարբեր մեթոտաբանական մօտեցումներ որդեգրելէն: Այստեղ
արտայայտուած բոլոր միտքերը գրախօսութեան հեղինակինն են: ՀՀՀի խմբ-
ագրական կազմն որպէս ամբողջութիւն կամ վերջինիս միւս անդամներն
անհատապէս որեւէ ձեւով պատասխանատու պէտք չէ նկատուին գրախօսա-
կանին մէջ յիշուած որեւէ տեսակէտի համար:

Դժուար է եւ նոյնիսկ վտանգաւոր հին ընկերոջ մը գիրքը քննադատաբար
գրախօսելը: Գիտական աշխարհէն ներս քանի՛, քանի՛ անհատական բարեկա-
մութիւններ զո՛հ գացած են այդպիսի գրախօսութեանց: Արմէն Ալվազեանի
հետ տողերուս հեղինակին բարեկամութիւնը սկիզբ առած է 1990ականներու
սկիզբը՝ Երեւանի Մաշտոցեան Մատենադարանին մէջ, երբ դեռ երկուքս ալ
ուսանողներ էինք, եւ Ալվազեանը կ'աշխատէր Դաւիթ Բէկի դեկավարած Ժէ-
ղարասկիզբի ազատագրական շարժման առնչուող թեկնածուական իր ատե-
նախօսութեան վրայ: Ինծի համար ի սկզբանէ պարզ էր, որ Ալվազեան՝ բարե-
նպաստ պայմաններու առկայութեամբ, բոլոր արժանիքներն ունէր իր սե-
րունդի լաւագոյն հայ պատմաբաններէն մէկը դառնալու: Անցած տասնամ-
եակը եւ այդ միջոցին Ալվազեանի հրատարակած բազմաթիւ յօդուածներն ու
միջանի հատորիկները միայն ամրապնդած են գրախօսողին տարիներ առաջ
գոյացուցած այդ համոզումը: Գրախօսողող աշխատութիւնը եւս՝ հակառակ
իր անհարկիօրէն քննախնդիր ոճին ու վիճելի որոշ դրոյթներուն, յաւելեալ ա-
պացոյց մըն է Ալվազեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն: Հայաստանի
անկախացումէն ետք, Ալվազեան իր կարողութիւնները կարճ ժամանակ մը ի
սպաս դրաւ դիւանագիտական մարզին, ապա վերադարձաւ դասախօսական

ու գիտահետազոտական աշխատանքի: Հայաստանի եւ նախկին խորհրդային ալլ հանրապետութիւններու շատ երիտասարդ մասնագէտներու նման, Ալվազեանին եւս յետ-համայնավարական առաջին տարիներուն բախտ վիճակուեցաւ Ամերիկայի մէջ եւ այլուր հետեւելու վերաորակաւորման դասընթացներու: Իր իսկ խոստովանութեամբ, ան 1990ականներուն տարբեր առիթներով 13 ամիս աշխատած է ԱՄՆի մէջ: Բայց եթէ վերջին տարիներուն ԱՄՆի կառավարութեան ֆինանսաւորմամբ գործող IREX եւ ACCELS փոխանակման ծրագիրներու շրջանակէն ներս Հայաստանէն ԱՄՆ մեկնած ուսանողներուն զրեթէ կէսը առ այսօր իր հայրենիքը չէ վերադարձած¹, Ալվազեան կրկին Երեւան է, կ'աշխատի Մատենադարանէն եւ կը դասուանդէ Հայաստանի Ամերիկեան Համալսարանէն ներս: Գրախօսուող գիրքին մէջ արտայայտուած հեղինակի շատ միտքեր ամերիկեան այդ գործողութիւններու ընթացքին ձեռք բերուած փորձառութեանց արտայայտութիւն ըլլալ կը թուին, ինչ որ յաւելեալ ապացոյց մըն է թէ դէպի ԱՄՆ կատարած իր ճամբորդութիւնները բարեբախտաբար լոկ օդափոխութեան համար չեն եղած: Իսկ թէ որքանով տողերս գրողը համաձայն է Ալվազեանի յանգած այս կամ այն եզրակացութեան, սա արդէն պարզ պիտի դառնայ սոյն գրախօսականի ընթերցումէն:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱՆՈՒՄԸ

Ալվազեանի աշխատութիւնը կարելի է մեկնաբանել իբրեւ հայոց պատմութեան որոշակի ընկալման ուժեղ պաշտպանողական: Հեղինակը հայ ժողովուրդի դարաւոր պատմութեան վերաբերեալ իր պատկերացումները չ'ամփոփեր մէկ կամ երկու յաջորդական պարբերութեան մէջ: Այն վեր հանելու համար անհրաժեշտ է ծայրէ ծայր կարդալ գիրքը եւ մէկ առ մէկ հետեւիլ այս կամ այն ամերիկացի կամ արեւմտեան հայագէտի արտայայտած տեսակէտներուն դէմ իր բարձրացուցած առարկութիւններուն: Սակայն, որպէսզի գիրքը կարդալու առիթը չունեցած ընթերցողը կարողանայ հետեւիլ այս գրախօսութեան մէջ յիշուող յետագայ փաստարկներուն, տողերս գրողը փորձեց ի սկզբանէ՝ յաջորդ միջանի պարբերութիւններով, այդպիսի ամփոփիչ աշխատանք կատարել:

Ըստ Ալվազեանի, բնորոշող է, որ հայերը «շարունակաբար պահպանել են գենետիկ միատարրութեան խիստ բարձր մակարդակ» (էջ 30): Հայ ժողովուրդն իր մէջ զգալի թիւով ալ էթնոսներու ներկայացուցիչներ չէ ձուլած, որպէսզի իր մօտ գենետիկ որակափոխութիւններ յառաջանային: Միաժամանակ, Հայաստանի մէջ բնակող հայոց մօտ խառն ամուսնութիւնները միշտ աննշան տուկոս կազմած են: Այս «գենետիկ միատարրութիւնը եղել է հայերի ազգախմբող, ազգատարանջատող եւ ազգապահպան որոշիչ գործօններից մէկը, կարելի է ասել՝ հայոց ինքնութեան հիմնաքարերից մէկը» (էջ 27):

«Հայաստան» եզրը հին եւ միջնադարեան գրականութեան մէջ ո'չ թէ լոկ աշխարհագրական հասկացութիւն էր, ալ հայերով բնակեցուած եւ դարեր շարունակ ազգային պետականութիւն վայելող տարածք կը նշանակէր: Հայկական էթնիկ տարրը Հայկական Լեռնաշխարհին վրայ կայուն ներկայութիւն էր Ուրարտու պետութեան գոյութեան շրջանին (մ.թ.ա. Թ.-Ձ. դարեր)

եւ նոյնիսկ վերջինիս սկզբնաւորումէն առաջ: Ըստ Այվազեանի, հայկական այս վաղ ներկայութեան հզօրագոյն կռուաններէն է մ.թ.ա. ԺԶ-ԺԱ. դարերուն Հայկական Լեռնաշխարհի վրայ ծաղկած Հայասա պետութիւնը: Հայերէնը այդ լեռնաշխարհէն ներս գերիշխող լեզու էր արդէն մ.թ.ա. Ի. դարուն, իսկ Հայաստանի էթնիկ միատարրութիւնը պատմական փաստ էր դարձած մ.թ.ա. վերջին դարերուն եւ այդպէս ալ շարունակուեցաւ ընդհուպ մինչեւ մ.թ. ԺԷ. դարը: Հայերը պատմական Հայաստանի տարածքին վրայ կը շարունակէին մեծամասնութիւն կազմել մինչեւ ԺԷ-ԺԸ. դարերը: Նոյնիսկ 1912ի դրութեամբ, Արեւմտեան Հայաստանի վեց՝ Վանի, Պիթիլիսի, Խարբերդի, Տերապեքիի, էրզրումի եւ Սիվասի վիլայէթներուն մէջ, հայերը միջին հաշուով կը կազմէին ողջ բնակչութեան 36-41%ը, այսինքն՝ յարաբերական մեծամասնութիւն էին առանձին-առանձին վերցուցած միւս բոլոր էթնիկ խումբերուն համեմատութեամբ: Իսկ Վասպուրականի մէջ, նոյն ժամանակ, հայոց թիւը 60%էն աւելի էր, եւ այս բոլորը նոյնիսկ երբ 1890ականներուն արդէն ոչնչացւած, բռնի մահմետականացուած եւ իրենց բնօրրանէն դուրս մղուած էին հարիւր հազարաւոր հայեր:

Այվազեան բազմիցս կ'ընդգծէ թէ Հայաստանն ու հայերը հին ու միջին դարերուն յայտնի էին որպէս նշանաւոր երկիր ու ազգ: Հայաստանը հարիւրամեակներ շարունակ եղած է միջազգային մեծ կշիռ ունեցող, Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի հզօր եւ խոշորագոյն պետութիւններէն մէկը, իսկ Կովկասեան տարածաշրջանին մէջ՝ անվիճելիօրէն ամէնահզօրը: Արտաշեսեաններու եւ Արշակունիներու օրով՝ մ.թ.ա. Բ.-մ.թ. Դ. դարերուն, Հայկական Լեռնաշխարհը գրեթէ լիովին ներառուած էր հայկական պետականութեան մէջ: Հայ Արշակունիներու բանակն իր թուաքանակով կը գիջէր միայն երկու տարածաշրջանային գերտէրութիւններուն՝ Հռոմի եւ Իրանի բանակներուն, իսկ մարտական որոշակի խնդիրներ լուծելու մարզէն ներս, յատկապէս՝ իր հեծելազօրի խուսանաւելու կարողութիւններով ու հարուածային հզօրութեամբ, կը մնար անգերազանցելի: Մ.թ. Դ. դարուն, Հայաստանի եւ Իրանի ռազմական ուժերուն միջեւ եղած տարբերութիւնը «մեծ չէր՝ գուցէ մէկը երեքի կամ հինգի դիմաց, ո՛չ աւելին» (էջ 184): Այդ ուժերը յաջողութեամբ կը դիմագրաւէին եւ Իրանի եւ Հռոմի կողմէ Հայաստանի անկախութեան դէմ ուղղուած բազմաթիւ ոտնձգութիւնները:

Հին ժամանակ հայոց ազգային համախմբման եւ կայուն ազգային ինքնագիտակցութեան մակարդակը անսովորաբար բարձր էր, կը գրէ Այվազեան: Հայոց մէջ — զարմանալիօրէն, ուրիշ շատ տողովուրդներէ աւելի վաղ — յառաջացած էին ազգային յստակ ինքնագիտակցութիւն, հայրենասիրութիւն, նոյնիսկ՝ ազգայնականութիւն (նացիոնալիզմ): «Հայերն, անգամ լրակատար անկախութեան բացակայութեան ժամանակներում, իրենք էլ անխուսափելիօրէն եւ հրաշալիօրէն պէտք է գիտակցէին Հայաստանի մեծութիւնը եւ անգամ մեծապետականութիւնը» (էջ 139): Կովկասեան ու մերձաւոր-արեւելեան տարածաշրջաններու պատմութեան վերաբերող ԺԴ-ԺԹ. դարերու եւրոպական աղբիւրներու բացարձակ մեծամասնութիւնը հրաշալիօրէն ծանօթ է Հայաստանին որպէս թուրքերէ ու պարսիկներէ նուաճուած, բայց ամենեւին իր ազգային դիմագիծը չկորսնցուցած երկիր:

«Հին եւ միջնադարեան Հայաստանի մշակութային դաշտը չափազանց զարգացած է եղել, ունեցել է գիտակրթական ներդաշնակ եւ խիտ համակարգ, որը համախմբում էր տասնեակ խոշոր եւ հարիւրաւոր միջին ու մանր կենտրոններ» (էջ 161): Անհիմն է վաղ միջնադարեան հայկական միջավայրի վրայ իրանական աշխարհի հակայական ազդեցութիւն փնտռելը: Մ.թ. է. դարուն «Հայաստանի բարձր աստիճանի հասած զարգացածութիւնն անփխտելի եւ անուրանալի փաստ է» (էջ 218): Այդ իսկ պատճառով, «հայկական քաղաքակրթութիւնը դիւրութեամբ դիմագրաւեց արաբական ազդեցութիւններին եւ անեղծ ու անվթար պահեց իր աւանդական հասարակական ու հոգեւոր-մշակութային համակարգերը, այնպէս էլ ռազմաքաղաքական կենտրոնացւած հաստատութիւնը՝ սպարապետութիւնը» (էջ 192): «Հայկական մշակոյթի նուաճումները իւրօրինակ վկաներն են Հայ ժողովրդի քաղաքակրթութեան ու նրա խորքերում եղած վիթխարի ներուժի» (էջ 213): «Խրոդութիւնն այն է, որ թէեւ հայկական արուեստի յուշարձանների միայն մի փոքր մասն է մեզ հասել, մնացածը՝ այրուել, ոչնչացուել ու թալանուել է, սակայն բաւական դժուար է չըջանցել հայկական արուեստի մեծ նուաճումները» (էջ 213):

Այվազեան հայ միջնադարեան մշակոյթի գրական յուշարձաններէն չափազանց բարձր կը գնահատէ Մովսէս Խորենացիի, Ագաթանգեղոսի, Փաւստոս Բուզանդի եւ Եղիշէի հայոց պատմութեանց աղբիւրագիտական արժէքը: Ընդունելով հանդերձ որ ԺԹ. դարու վերջաւորութեան, սոյն հեղինակներուն աւանդաբար ընդունուած ապրած ժամանակը եւ ըստ այնմ անոնց վերագրուող երկերուն արժանահաւատութիւնը հարցականի տակ դրուած էին այսպէս կոչուած գերքննադատական դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, Այվազեան այս տիպի բանասիրական հարցերը «100 տոկոսով լուծուած» (էջ 151) կը համարէ եւ Խորենացիի եւ Եղիշէի պարագային՝ յօգուտ անոնց Ե. դարուն ապրած ըլլալու աւանդական տեսակէտին: Աւելին. ըստ Այվազեանի, հայոց քրիստոնէութեան դարձի մասին պատմող Ագաթանգեղոսի «երկը հայագիտութեան անբաւարար ուսումնասիրուած հարցերից է, ուստի եւ չէինք շտապի հաստատապէս ասելու, որ Ագաթանգեղոսը ճշդ դարի հեղինակ է եւ վերջ» (էջ 163): Բացառուած չէ, որ այս սկզբնաղբիւրի ակունքները ետ երթան մինչեւ Դ. դարը: Միաժամանակ, Այվազեանի համաձայն Փաւստոսագիտութիւնը եւս տակաւին չէ յաղթահարած գերքննադատութեան բացասական ազդեցութիւնը: Փաւստոսի Հայոց պատմութիւնը, ըստ Այվազեանի, պատմագրական արժանահաւատ երկ է: Այն հիմնական գիծերու մէջ ճիշդ վերականգնած է Դ. դարու ռազմա-քաղաքական դէպքերու յաջորդականութիւնը: Փաւստոսի հաղորդումներուն մեծ մասը կուռ շաղկապուած այնպիսի դիպաշար եւ մանրամասնութիւններ կը պարունակէ, զոր հնարաւոր էր քաղել բացառապէս գրաւոր, վաւերագրական աղբիւրներէ: Այդպիսի գրաւոր աղբիւր կրնային ծառայել ենթադրաբար Մամիկոնեաններու տոհմական դիւաններուն մէջ պահպանուող, յունարէնով կամ ասորերէնով գրուած, ռազմական գործողութիւններու վերաբերեալ մանրամասն արձանագրութիւնները, զանազան նամակներ ու փաստաթուղթեր, մարտական զեկուցագրերու ժողովածուներ:

ԺԵ.-ԺԶ. դարերուն, Հայաստանի մէջ ընթացող թուրք-պարսկական աւերիչ պատերազմները հայ մշակոյթին մեծ նահանջ պատճառեցին, կը գրէ Այ-

վագեան: Սակայն, ԺԷ դարուն ան կը նշմարէ հայոց կրթամշակութային նոր վերածնունդը մը, որ դանդաղօրէն, բայց համաչափ տարածուեցաւ ամբողջ երկրով մէկ: ԺԷ-ԺԸ դարերու հայ մտաւորականները՝ նոյնիսկ թուրք-պարսկական բռնապետութեան անբարենպաստ պայմաններուն տակ, կը շարունակէին արդիւնաւէտօրէն ստեղծագործել մշակոյթի տարբեր բնագաւառներու մէջ՝ կրթութեան ու տպագրութեան մարզերուն մէջ բացայայտօրէն առաջ անցնելով տարածաշրջանի միւս բոլոր ժողովուրդներէն:

Այլապեան բնականաբար մերթնդմերթ կ'անդրադառնայ նաեւ 1988ին սկիզբ առած Ղարաբաղեան տագնապի այլազան, յատկապէս՝ պատմական երեսակներուն: Հայոց պատմութեան վերոյիշեալ ընկալման համապատասխան, հեղինակը կը պաշտպանէ կովկասեան աղուաններու ծագման մասին Երեւանի գիտնականներու տեսակէտերը, կը Ժխտէ Արցախը կովկասեան Աղուանքի բնիկ տարածքը եղած ըլլալու թեզը, իսկ 1998էն ի վեր Հայաստանի նախագահ Ռոպերթ Քոչարեանի Ղարաբաղի, հայոց ցեղասպանութեան եւ թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու գծով իր նախորդին համեմատ աւելի անգիբոյ դիրքորոշումները հաւանութեամբ կ'որակէ իբրեւ «վճռական»:

Այլապեանի համար «հայոց պատմութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր եւ օտարերկրեայ հանրութեան այդ ուսումնասիրութեան արդիւնքների մատչելի մատուցումը ո'չ թէ զուտ ակադեմիական ձեռնարկ է, այլ՝ հայոց նորահաստատ պետականութեան կայացմանը նպաստող անհրաժեշտ եւ արդիւնաւէտ միջոց» (էջ 9): Սակայն գիրքի ընթերցումէն պարզ կը դառնայ հեղինակի պահանջը. հայոց պատմութիւնը միայն իր նշած ուրուագիծին համաձայն պէտք է դասաւանդուի Հայաստանի եւ հայ սփիւռքի դպրոցներուն մէջ, փրփականտուի հայ եւ օտար զանգուածային լրատուութեան միջոցներով, ներկայացուի դուրսի աշխարհին՝ անգլերէնով եւ այլ օտար լեզուներով մշակուող ակադեմական գրականութեան մէջ: Այսպիսի ոգիով, այսինքն՝ հայոց պատմութեան իր ըմբռնումով դաստիարակուած հայ սերունդները, ըստ Այլապեանի, «աւելին արժեն, քան նաւթը, գազը, ոսկին, սպառման ենթակայ այլ հանքանիւթերը, քանզի վերջիններս կարող են որեւէ պետութեան անվտանգ եւ յաջող զարգացումն ապահովել ընդամէնը ժամանակաւորապէս» միայն պատմական վաղանցուկ ժամանակահատուածի մէջ: Մինչդեռ ազգային քաղաքակրթութեան եւ ինքնութեան տրամադրած հոգեւոր հարստութիւններն անսպառ են» (էջ 8):

Իր ներկայացուցած ուրուագիծէն որեւիցէ ձեւով շեղող գիտական մեկնաբանութիւններու հանդէպ, սակայն, Այլապեանի հակադարձութիւնը սովորաբար շատ սուր է եւ ընդհանրապէս քաղաքական մեղադրանքի կը վերաճի: Օրինակ, ան կտրուկ կը հերքէ հայոց Հայկական Լեռնաշխարհի մէջ ելուոր ըլլալու տեսութիւնն իբրեւ «թրքանպաստ»: Կամ, ան ո'չ միայն կը Ժխտէ Խորենացիի, Եղիշիի ու Փաւստոսի արժանահաւատութեան դէմ յարուցուած բոլոր քննադատութիւնները, այլեւ կը պնդէ թէ այդպիսի «ոչ-հայանպաստ» տեսակէտերու հեղինակներուն հետ նոյնիսկ «իսկական գիտական բանավէճի մասին խօսք լինել չի կարող»: Ան այսպիսով վերստին կեանքի կը կոչէ նոր, այսպէս կոչուած հայրենասիրական եւ ազգասիրական չափերով ձեւուած պրոկուրատեան մահճի մը: Գիտութիւնը Այլապեանի համար կը մնայ կու-

սակցական՝ կոչուած միա՛յն եւ միա՛յն սպասարկելու բացառապէս իր կողմէ սահմանուած ազգի՝ շահերուն ու հետապնդած քաղաքական նպատակներուն։ Բազմակարծութիւնն այստեղ չի հանդուրժուիր։ Որեւիցէ հակառակ կարծիք անպայմանօրէն անազնիւ մղումներէ դրդուած ըլլալ կը յայտարարուի, իսկ եթէ հայազգի ալ մասնագէտներու կողմէ ընդունուած է այդ անցանկալի տեսակէտը, ապա ատիկա առնուազն քաղաքական զգօնութեան պակասի հետեւանք է եթէ ոչ յարմարուողականութեան կամ դաւաճանութեան։ Եթէ վայրկեանի մը համար այս կառոյցէն ներս «հայ», «հայութիւն», «հայկական» եզրերը մտովի փոխենք «պրոլետարիատի», «պրոլետարականի» եւլն. եւ ըստ այնմ վերընթերցենք Ալվազեանի աշխատութեան քաղաքական երանգ կրող համապատասխան հատուածները, ապա կարծես թէ մեր առջեւ կանգնած կը գտնենք 1930-40ականներուն ընտրող, գուցէ եւ անկեղծօրէն ոգեշնչուած Խորհրդային Միութեան (ուրեմն եւ Հայաստանի) համայնավար կուսակցական կամ կոմերիտական հրահանգիչ մը, որ կը խոստանար մինչեւ հիմերը քանդել հին աշխարհը եւ անոր տեղ ստեղծել նորը, ուր ենթադրաբար դժգոհներ ու ստրուկներ պիտի չըլլային...

Բացատրելու համար թէ ինչո՛ւ այսօր իր կողմէ հայրենադաւուրեան համազօր հռչակուած գիտական որոշ տեսակէտեր միքանի տասնամեակ առաջ շատ բնական ձեւով ընդունուած էին հայագիտութեան առ այսօր յարգանք վայելող տիտաններու՝ Նիկողայոս Ադոնցի, Յակոբ Մանանդեանի եւ այլոց կողմէ, Ալվազեան՝ գրեթէ նոյն հրահանգիչին տրամաբանութեամբ, կը գրէ թէ անցեալին հայ գիտնականները եւս չեն կարողացած խուսափիլ անկախ պետականութեան կորուստէն ետք հայոց մէջ ձեւաւորուած ազգային թերարժեքութեան բարդոյթէն։ 1890ականներուն Օսմանեան Սուլթան Ապտիւլ-համիտ Բ-ի վարած հայասպան ու հայաջինջ քաղաքականութիւնն ու 1915ի ցեղասպանութիւնը, ըստ Ալվազեանի, հայոց հոգեկանին մէջ առաւել եւս ամրապնդեցին այդ բարդոյթի գրաւած խոր դիրքերը։ Ցեղասպանութեան ակա՛նատես հայագէտներուն համար այլեւս շատ դժուար էր պատկերացնել, որ Հայաստանն անցեալին դարեր շարունակ հզօրագոյն պետութիւն եղած էր։ Այդ օրերէն ի վեր հայոց պատմութիւնը սկսաւ դիտուիլ ցեղասպանութեան կիզակէտի միջոցով։ Ալվազեան քանիցս կը պնդէ թէ մինչեւ վերջերս իրեւ թէ շատ տարածուած սոյն մտայնութիւնը սխալ է եւ միայն վերջին միքանի հարիւրամեակներու համազգային աղէտներու ու յատկապէս՝ ցեղասպանութեան պատճառած հոգեբանական վնասուածքի արգասիք, որ սակայն, դարձեալ ըստ Ալվազեանի, բարեբախտաբար սկսած է մոռացութեան տրուիլ 1988էն ի վեր արցախեան ճակատներու վրայ արձանագրուած յաղթանակներու բարենպաստ ազդեցութեան տակ։ Ալվազեանի համաձայն, մտայնութեան այս փոփոխութենէն է որ սարսափած են հայ ժողովուրդի արտասահմանեան թշնամիները եւ առ այդ վերջին տարիներուն բազմապատկած միջազգային գիտական շրջանակներէ ներս հայոց պատմութեան հիմնահարցերու խեղաթիւրման ու հայ ժողովուրդի կորովի ոտնահարման ուղղուած յիսնամեայ պատմութիւն ունեցող գործողութիւնները։

**ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԴԷՄ
ԱՆՈՂՈՔ ՊԱՅՔԱՐԵԼՈՒ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ**

Հայաստանի եւ հայ սփիւռքի մէջ վերջին տասնամեակներուն հայերէնով, անգլերէնով եւ ռուսերէնով լոյս տեսան միքանի գիրքեր եւ բազում յօդաւածներ, ուր հեղինակները սուր քննադատութեան կ'ենթարկեն հայոց պատմութեան տարբեր ժամանակահատուածներու վերաբերեալ թուրք եւ ատուրպէյճանցի ուսումնասիրողներու յառաջ քաշած թեզերը, վերջիններս կը մեղադրեն քաղաքական նկատառումներով պատմութիւնը դիտմամբ կեղծելու եւ խեղաթիւրելու մէջ: Սա շարունակուող հայ-թրքական ու հայ-ատուրպէյճանական քաղաքական հակամարտութեանց արտացոլումն է պատմագրութեան մէջ: Յարդ, հայ կամ հայամէտ հեղինակներու օտար լեզուներով գրուած այս տիպի ուսումնասիրութիւններու նպատակը երրորդ պետութիւններու եւ յատկապէս անոնց մտաւորականութեան ու քաղաքական շրջանակներու համակրանքը շահիլը եղած էր, եւ եթէ կարելի ըլլար այդ բնոյթի ուսումնասիրութիւն մը լոյս ընծայել ամերիկեան, արեւմտաեւրոպական կամ մոսկովեան հեղինակաւոր պարբերականի մը մէջ, ատիկա անապատճառ կը համարուէր բարոյական ու մարտավարական կարեւոր յաջողութիւն:

Այվազեան կը յորդորէ շարունակել այս աշխատանքը, բայց եւ չբաւարարուիլ միայն թուրքերն ու ատուրպէյճանցիները քննադատելով, որովհետեւ միայն անոնք չեն որ իբրեւ թէ նպատակաւորօրէն կերպով կը հարուածեն հայ ժողովուրդի ու հայոց պետականութեան շահերը: Գրախօսուող աշխատութեան մէջ, օրինակ, իր գլխաւոր թիրախը ամերիկեան հայագիտութիւնն է, որուն կարգ մը սկզբունքներն ու եզրակացութիւնները խիստ զայրացուցած են զինք: Ամերիկեան կեդրոններէ ներս ծաւալող «հակագիտական» ու «խիստ քաղաքականացուած» (էջ 18) գործունէութիւնը, ըստ Այվազեանի, Հայաստանի «ազգային (ներքին՝ քաղաքացիական ու արտաքին՝ միջազգային) անվտանգութեան տեսանկիւնէն դիտելով ... իր հետեւանքներով առաւել վնասաբեր է եւ վտանգաւոր, քան՝ թուրք-աղբրեջանական պատմագիտական կեղծարարութիւնը» (էջ 10): Այվազեան կը հաստատէ թէ իր «գիրքը գրուել է գիտութիւնն ու ճշմարտութիւնը պաշտպանելու եւ հաստատելու անկեղծ միտումով» (էջ 7) եւ թէ այնտեղ «հակամերիկեան պարզունակ մոտիվներ» (էջ 6) պէտք չէ փնտռել: Այսինքն՝ ինք կը հակադրուի ամերիկեան գիտնականներուն միայն որովհետեւ անընդունելի եւ իր ազգին համար վնասաբեր կը գտնէ անոնց մօտեցումներն ու եզրակացութիւնները:

Բայց ինչպէ՞ս մեկնաբանել ամերիկեան ու թուրք-ատուրպէյճանական հեղինակներու թուացեալ մօտիվութիւնը: Պարզապէս, - կ'ըսէ Այվազեան, - Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի աւարտէն անմիջապէս ետք, երբ թուրք-իսլամ դարձաւ հակա-խորհրդային ճամբարէն ներս ԱՄՆի դաշնակիցը եւ ապա՝ ՆԱԹՕի լիիրաւ անդամ, Արեւմուտքի մէջ յառաջացան թրքամէտ քաղաքական տրամադրութիւններ, որոնք հետզհետէ թափանցեցին նաեւ հասարակական գիտութիւններու ոլորտը: Երբ Հայաստան տակաւին խորհրդային Միութեան կազմէն ներս կը գտնուէր, թուրքիոյ ներկայ տարածքէն ներս գտնուող պատմական Արեւմտահայաստանի հողերուն նկատմամբ հայոց պահանջատիրութիւնը բացայայտօրէն կը հակասէր Արեւմուտքի ռազմավարական

չահերուն: Այս պատճառով, կ'ըսէ Այվազեան (առանց, սակայն, որեւէ ուղղակի ապացոյց մատնանշելու), ԱՄՆը եւ վերջինիս դաշնակից արեւմտեան այլ պետութիւններ քարոզչական նպատակներով ծախսած իրենց բազում միջոցներէն սկսան բաժին հանել նաեւ հայոց հին եւ միջնադարեան քաղաքական ու մշակութային պատմութեան ողջ համակարգն աղճատելու ուղղուած աշխատանքներու: Վերջիններս, ըստ Այվազեանի, թրքական յատուկ ծառայութեանց պաշտօնեայ Էսաթ Ուրասի Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi (հայերը պատմութեան մէջ եւ Հայկական Հարցը) հաստատիր հատորին (Անքարա, 1950) մէջ ուղեկցուած գիծը կը շարունակեն⁵: Այսպիսով, Թուրքիան եւ վերջինիս սատարող արեւմտեան որոշակի շրջանակները վաղուց ի վեր «հակահայկական հօր եւ տեւական քաղաքական ... արշաւի» ձեռնարկած են (էջ 136): Այս ուղղութեան ամերիկացի կարկառուն ներկայացուցիչները «ունեցել են միեւնոյն, ընդհանուր եւ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ գրաւոր յանձնարարական-աղբիւրները, ինչ որ Թուրք պատմաբանները» (էջ 142): Սակայն, կը շարունակէ Այվազեան, «Արեւմտեան «հայագիտութիւնը» իր առջեւ դրուած խնդիրները իրականացնում է ... շատ աւելի նուրբ, արտաքինապէս՝ գիտական ընդգծուածութեամբ եւ ակադեմիական շղարշով: Այս կարգի կեղծարարութիւնը յարաբերականօրէն դժուար նշմարելի է ու, հետեւապէս՝ առաւել վտանգաւոր» (էջ 15): Օրինակ, ըստ Այվազեանի, միջնադարագէտ Ռոպրթ Թոմսընին մեծ հաւանականութեամբ պատուիրուած է փորձել ապացուցելու Խորենացիի՝ «հայ ամէնամեծ ազգային հեղինակութիւններից մէկի անագնիւ լինելը, անուանարկել ու սեւացնել այդ հեղինակութիւնը ու այդպիսով խկ՝ նսեմացնել հայերի ազգային ինքնասիրութիւնը, «խեղճացնել» հայերին, նրանց «տեղը դնել», որպէսզի յանկարծ շատ չոգեւորուեն իրենց փառահեղ պատմութեամբ եւ Արեւմուտքի դաշնակից Թուրքիայի շահերի դէմ «խելքից դուրս բաներ» չանեն, մի խօսքով՝ իրենց համարեն մի խեղճ ու կրակ ազգ, ըստ այդմ էլ՝ շարժուեն, գործեն ու առաջնորդուեն» (էջ 131-132): «Պարզուում է՝ որպէսզի արեւմտեան հայագիտական շրջանակներում ունենաւ «օբյեկտիւ» գիտնականի համբաւ, պէտք է անպատճառ մի լաւ քաջի տաւ հայոց պատմութեանը, օրինակ՝ գոնէ մէկ հայկական միջնադարեան սկզբնաղբիւր կեղծիք հռչակես» (էջ 205), մէկ այլ տեղ կը հաստատէ Այվազեան:

Ո՛չ բոլոր ամերիկացեակ հայագէտներն Այվազեանի համար մեղսակից են այս ենթադրեալ հակահայ, համակարգուած արշաւին: Ան յանուանէ դրական կը գնահատէ Լուիզ Նալպանտեանի, Մէյրի Քիլպոու-Մաթոսեանի, Վահագն Տատրեանի, Լեւոն Չորպանեանի, Ռուբէն Ատալեանի, ինչպէս նաեւ բրիտանացիներ Տէյվիտ Մարշը Լենկի եւ Քրիսթոֆըր Ուոքըրի ներդրումը հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն ներս՝ առանց, սակայն, երկարօրէն կանգ առնելու անոնցմէ իւրաքանչիւրին արձանագրած նշանակաւորութեան վրայ: Կարեւորն այն է, երեւի, որ իրենց մատուցած թեգերը կը համապատասխանեն հայոց պատմութեան այվազեանական ըմբռնման:

Ընդհակառակը, գրախօսուող գիրքը՝ գրեթէ ամբողջութեամբ, Այվազեանի հաւանութեան չարժանացած մասնագէտներու՝ Թոմսընի, Նինա Գարսոյեանի, Սիւնիի, Քիլիլ Թումանովի, Ճէյմզ Ռասըլի, Փիթըր Քաուլիի, Ալեոյեանի, Ճորճ Բուռնութեանի, Անի Ադամեան-Բուռնութեանի, Թոմաս Մեթիլզի,

Ռուսները Հիւսնի, Ճոն Կրեփինի եւ Նորա Տատուիքի գործունէութեան լայնածաւալ եւ անխնայ քննադատութիւնն է՝ Այվազեան իբրեւ թէ «կուռ շարքերով ու հզօր ուժերի հովանաւորութեամբ հանդէս եկող կեղծ-հայագիտական դպրոցի» (էջ 154) այս ներկայացուցիչները կը մեղադրէ մահացու մեղքերու երկար շարանով մը։

Անոնք հայերը Հայկական Լեւոնաշխարհին մէջ եկուոր տարր կը նկատեն։

Կը յայտարարեն որ Խորենացին եւ Եղիշէն ապրած են շատ աւելի ուշ քան իրենց իսկ նշած Ե. դարը։ Ուստի կարելի չէ Խորենացիի, Եղիշէի, ինչպէս նաեւ Փաւստոս Բուզանդի եւ շարք մը այլ հայ միջնադարեան պատմագրական երկերը արժանահաւատ աղբիւրներ համարել։ Օրինակ, Թոմարնի Խորենացիի եւ Եղիշէի երկերուն անգլերէն «թարգմանութիւնների արդիւնքը (եթէ ոչ բուն նպատակը) եղել է ոչ թէ հայ պատմագրութեան հարուստ նիւթը լայն շրջանառութեան մէջ դնելը, այլ ընդհակառակը՝ դրանք գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնների շրջանակից հանելը, դրանք մէկընդմիջտ անվստահելի աղբիւրներ հռչակելը» (էջ 166)։

Հայերը կը պատկերեն որպէս աննշան ժողովուրդ մը։ Հին ու միջնադարեան հայկական պետականութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ միշտ օտար ուժերու ձեռքին խաղալիք եղած, գրեթէ երբեք կեդրոնացած իշխանութիւն չունեցած, թոյլ եւ անարիւն գոյութիւն մը։

Կը խեղաթիւրեն եւ ամէն կերպ կը փորձեն ամէն տեսակի հաւատք ոչնչացնել Խորենացիի եւ այլ հայ միջնադարեան հեղինակներու հայոց վաղ ժամանակներէն ունեցած ազգային ինքնագիտակցութեան բարձր մակարդակին վերաբերող շատ թանկարժէք վկայութիւններուն նկատմամբ, որպէսզի ժամանակակից հայերը չհամարձակին անոնցմէ դարձեալ ազգային ոգի ու հայրենասիրութիւն ստրկիլ։

Դիտաւորեալ կը փոքրացնեն 1915ի ցեղասպանութենէն առաջ Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ապրող ու հետեւաբար Մեծ Եղեռնին զոհ գացած հայութեան թուաքանակը՝ պակսեցնելու համար Թուրքիոյ մեղքն ու քայքայելու այն պատմա-իրաւական հիմքը, որ երբեւէ կրնայ հայ ժողովուրդին թոյլ տալ վերստին տիրանալու պատմական Հայաստանի՝ իրմէ ցեղասպանութեան եղանակով իւրացուած, բնիկ տարածքներուն կամ թէկուզ անոնց մէկ մասին։

Նոյնն է պարագան Արցախեան պահանջատիրութեան նկատմամբ անոնց մօտեցման։ Օրինակ, «Սիւնիք եւ նրա հաւատակիցները գրել են ... հայերի մէջ իրենց ազգային կարողութիւնների նկատմամբ անվստահութիւն սերմանելու նպատակով։ Նաեւ՝ անկախութեան ձեռքբերմանը եւ արցախեան փայլուն ռազմական յաղթանակներին զուգընթաց անհետացող թերարժէքութեան բարդոյթին նոր շունչ հաղորդելու, այն հնարաւոր չափ ամրապնդելու նպատակով» (էջ 208)։

Պնդելով, որ հայերը Կիլիկիոյ մէջ եւս, նոյնիսկ՝ ԺԱ.-ԺԴ. դարերու հայկական պետականութեան օրօք, երբեք մեծամասնութիւն չեն կազմած, կը ժխտեն 1918-22ին Կիլիկիոյ մէջ հայոց ներկայացուցած քաղաքական պահանջներուն արդարացիութիւնը։

Կը նսեմացնեն հայոց ազգային արժանապատուութիւնը, իսկ ազգային բնաւորութիւնը կը ներկայացնեն իբրեւ «անմիաբանութեան, անհաւատար-

մուծեան, անագնուութեան մի թանձրոյթ» (էջ 146): Օրինակ, «Սիւնին ... սիրում է ընդարձակ մէջքերումներ անել ուս եւ եւրոպացի հենց այն միջանի հայատեաց հեղինակներից, որոնք խիստ նախապաշարուած ու բացասական գնահատականներ են տուել հայերի ազգային բնաւորութեանը, այլազանօրէն անուանարկելով նրանց» (էջ 205): Միաժամանակ, «բնական է, որ Սիւնին զլացել է մէջքերելու օտարերկրացիների՝ հայերի մասին արտայայտած բազմաթիւ դրական գնահատականները, որոնց նա չէր կարող հանդիպած չլինել: Ըստ երեւոյթի, Սիւնին մտածում է հայերի մասին նոյն (այսինքն՝ իր կողմէ մէջքերուած հեղինակներու - Ա.Ս.) հայատեաց կատեգորիաներով» (էջ 205-206):

- Զանազան ձեւերով կ'անտեսեն հայկական մշակոյթի մեծագոյն նուաճումները:
- Հարցականի տակ կ'առնեն Դաւիթ Անյաղթի եւ Թորոս Ռոսլինի հայկական ծագումը:
- Անվստահութիւն կը ներարկեն հայաստանեան մօտիկ անցեալի եւ ժամանակակից հայագիտութեան նուաճումներուն հանդէպ:
- Նոր աճող ամերիկահայ սերունդը այս գաղափարներով դաստիարակելով, «մի մեծ ու նոր վիճ» կը բանան հայաստանցիներու եւ սփիւռքահայերու միջեւ (էջ 227):
- Կը փորձեն թուլցնել սփիւռքահայերու, ապա եւ հայաստանցիներու բարոյահոգեբանական եւ գաղափարական նուիրումներուն ու կապուածութիւնը Հայաստանին, հայ մշակոյթին, հայ ազգի ընդհանուր, կենսական շահերուն: Կ'աշխատին բթացնել ու վերջնականապէս կոտրել հայ ժողովուրդի՝ իր պատմութեան, ներկային ու ապագային տէր կանգնելու կարողութիւնը, մարտունակութիւնն ու դիմադրողականութիւնը:

Այվազեան կը յիշեցնէ, որ ԱՄՆի մէջ գործող հայագիտական գլխաւոր ամբիոնները կը վարուին այս, «հայատեաց» դպրոցի ներկայացուցիչներուն կողմէ, որոնք այդպիսով հայագիտութեան ոլորտ մտնող նոր ուժերուն եւս կը պարտադրեն իրենց տեսակէտերը եւ միաժամանակ իրենց հայեցողութեամբ կը տնօրինեն եղած պաշտօններու բաշխումը: Մասամբ անոնց ազդեցութեան տակ ինկած համեմատաբար կրտսեր հայագէտներէն ան կը յիշատակէ Քլայվ Ֆոսթը, Ռոպերթ Պետրոսեանը, Էրիկ Քեթենհոֆէնը եւլն.:

Հայաստանեան հայագիտական համայնքը պարտաւոր է ի վերջոյ գիտակցիլ, կ'ահագանգէ Այվազեան, որ այսօր գործ ունի «ԱՄՆում (մասամբ նաեւ՝ ամբողջ Արեւմուտքում) հաստատագրուած (ինստիտուտիզացուած) կեղծ-հայագիտական մի ամբողջ դպրոցի հետ: Փաստօրէն, «հայագիտութեան» այս դպրոցը կեանքի է կոչուել արեւմտեան որոշակի ուժերի կողմից՝ սպասարկելու համար հզօր եւ վաղուց իվեր գործող թուրքամէտ քարոզչութեանը: Վերջին երեսնամեակի ընթացքում, կեղծարարական եռանդուն աշխատանքների շնորհիւ, կառուցուել է այդ քարոզչութեանը յարմարեցուած բաւական տարածուն «ակադեմիական» մի հիմք, որի վրայ յենուելով էլ քաղաքական պատէր կատարող արեւմտեան «մեկնաբանները» ձեւաւորում են համապատասխան հասարակական մթնոլորտ: Այս կեղծարարութեան միւս հետեւանքն էլ

ո՛չ Հայախօս եւ վաղուց Հայերէն չկարդացող սփիւռքահայ գանգուածները ստացած աղճատուած պատկերացումներն են Հայոց պատմութեան եւ մշակութի մասին: Իր ժողովրդի պատմութեանն անիրազեկ սփիւռքահայը՝ սիւնիների եւ թոմսոնների գրքերին վստահելով, այնտեղից ստանալու է հակահայկական պրոպագանդայի այնպիսի հզօր դոզա (dosage — Ա.Ս.), որ այլեւս դժուար թէ ցանկանայ որեւէ ձեւով իր ոյժերը ծառայեցնել Հայաստանի եւ Հայազգի շահերին» (էջ 168-169):

Ու թէ եւ տամնամակ մը առաջ գէթ պաշտօնապէս վերջ գտաւ գաղափարական գետնի վրայ գրեթէ կէս դար երկարած Արեւելք-Արեւմուտք հակամարտութիւնը, Այվազեան հայութեան ու յատկապէս Հայ պատմաբաններուն կոչ կ'ընէ շարունակել զգօն մնալ, որովհետեւ յետ-պաղ պատերազմեան ուժերու վերադասաւորման մէջ եւս թուրքիան եւ Ատրպէյճանը աւելի մօտիկ են կանգնած ԱՄՆին եւ Արեւմուտքի միւս պետութիւններուն, իսկ Հայաստանը՝ կրկին Ռուսաստանին: Հետեւութիւնը շատ պարզ է. այսօր եւս հայերը՝ ի Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի պէտք է «թշնամական դիրքորոշում բռնենք թոմսոնի եւ նրա թիմի հանդէպ» (էջ 149):

Իսկ ինչպէ՞ս բացատրել այն երեւոյթը, որ Այվազեանի կողմէ անվստահութեան քուէի արժանացած ամերիկեան հայագէտներու շարքին հայեր ալ կան: Մի՞թէ անոնք չեն գիտակցիր իրենց ընդգրկուած «խաղին» վտանգները իրենց հայրենի բնօրրանին եւ ազգակիցներուն համար: «Արեւմտահայ յանձնակատարների շարքերում կանգնած՝ ծնունդով Հայ միջանի հեղինակ եւս խորապէս ապակողմնորոշում եւ չփոթութեան են մատնում Հայաստանեան մտաւորականութեանը, քանզի դժուար է հաւատալ, որ նրանք գիտակցաբար, երբեմն էլ՝ «յարմարուողաբար» ծառայել ու ծառայում են ամենեւին ոչ Հայագիտութեանը եւ ոչ Հայ ազգի շահերին» (էջ 15): Այվազեանի համար, սակայն, Գարսոյեանը, Սիւնին, գուցէ եւ Աւդոյեանը, Հիւսնը եւ Բուռնութեան ամուսինները ուժացած հայեր են, այլեւս անհաղորդ իրենց նախնիներու կանչին եւ աւելի շատ միտուած իրենց ապրած ամերիկեան միջավայրին յարմարելու:

Հայկական շրջանակները եւ Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ՝ նկարագրուած ազգային թերարժէքութեան բարդոյթէն տառապելով, ըստ Այվազեանի, առ այսօր արժանի հակահարուած չեն տուած վերոյիշեալ միտումներուն: Գիրքի տարբեր բաժիններուն մէջ այդ բարդոյթէն ձերբազատած չլլալու եւ բաւարար քաղաքական զգօնութիւն չդրսետրելու մեղադրանքներ կը բարդուին այլազան անհատներու կամ հաւաքականութեանց վրայ: Հայ բարձրաստիճան կղեր կը քննադատուի 1996ի Մայիսին Սիւնին Փարիզի մէջ կայացած Հայ եկեղեցական բարձրագոյն մակարդակի խորհրդակցութեան մը մասնակցելու հրաւիրած ըլլալուն համար: Ամերիկահայ հասարակական չորջանակներն ու կազմակերպութիւնները մեղաւոր են Սիւնիի մեծարումն ու մեկնաստութիւնը անգիտաբար շարունակելու համար: ԱՄՆի մէջ լոյս տեսնող եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գիտական պաշտօնաթերթը համարուող Armenian Review հանդէսի խմբագրութիւնը մեծ սխալ է գործած, ըստ Այվազեանի, իր էջերէն ներս քանիցս հրապարակելով Սիւնիի «կեղծ մեկնութիւնները» եւ վերջինս 1989ին լոյս ընծայուած Ղարաբաղեան հարցին նուիրուած յատուկ համարին հրաւիրեալ խմբագիր նշանակելով: Սփիւռքա-

Հայ մեծահարուստները պէտք չէ հանդուրժեն իրենց գումարներով հաստատուած արտասահմանեան հայագիտական ամբիոններու մէջ թոմարնի եւ իր նմաններու գործունէութիւնը: Այվազեանի համար ցաւալի է նաեւ որ հանրածանօթ ամերիկահայ պատմաբան Ռիչըրտ Յովհաննիսեանն անգամ թոմարնի վերցուցած է իր պաշտպանութեան տակ ու վերջինիս հայ քննադատներուն վերամբարձ ոճով խրատ կը կարդայ: Յովհաննիսեանի մէկ այլ «յանցանքն» այն է, որ լայնօրէն ընդգրկած է Այվազեանի կողմէ անբարեյոյս համարուող վերոյիշեալ տարրերու աշխատակցութիւնները հայ ժողովուրդի պատմական դարաւոր երթն ամփոփող իր խմբագրած *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (հայ ժողովուրդը հինէն մինչեւ արդի ժամանակները) երկհատորեակին մէջ (Նիւ Եորք, «Սէնթ Մարթինզ Փրէս», 1997):

Գրախօսուող աշխատութեան մէջ քննադատութեան իր լայն բաժինն ունի նաեւ Հայաստանի մտաւորականութիւնը, յատկապէս՝ ՀՀ ԳԱԱ հասարակական գիտութիւններու գծով բարձրաստիճան անդամները: Վերջիններս, կը յիշեցնէ Այվազեան, անցեալին երաշխաւորած են Սիւնիի եւ Գարսոյեանի յօլաւածներուն տպագրութիւնը Հայաստանի գիտական, ինչպէս եւ հանրամատչելի մամուլին մէջ, թոմարնի հանդէպ ցուցաբերած են ներողամիտ կեցուածք, նոյնիսկ վերջինս ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ դարձնելու յետնաբեմալին զրոյցներ վարած: Ակադեմիան 1986ին Գարսոյեանին շնորհած է Անանիա Շիրակացիի անուան մրցանակ:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱԳԱՆ՝ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ԴԻՏԱՆԿԻՒՆԷՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ամերիկեան հայագիտութեան, ըստ Այվազեանի, այս վնասաբեր գիծին կրնայ հակադրուիլ միայն Հայաստանը, որ «եղել է, է՝ եւ դեռեւս մնում է հայագիտութեան ամէնահօգոր կենտրոնը» (էջ 154): Մէկ ուրիշ տեղ ան դարձեալ կը շեշտէ թէ «ամերիկեան ու առհասարակ միջազգային հայագիտութեան խնդիրն ու ապագան ամէնից առաւել կախուած է հայաստանեան հայագիտութեան մակարդակից եւ վտանգուած ապագայից» (էջ 7), որովհետեւ, Այվազեանի գնահատմամբ, «թոմսոնն ու թոմսոնականները աւելին չեն, քան՝ սոսկ հայագիտութեան երկրորդական եւ երրորդական մակարդակի պատրաստութիւն ունեցող արեւելագէտներ» (էջ 154): Փաստելու համար իր այս վերջին դատողութիւնը, Այվազեան հռետորաբար կը հաստատէ թէ ո՛վ որ չի՛ կարողար «աշխարհիս լաւագոյն հայագիտական պարբերական» *Պատմա-քառնասիրական հանդէսը*, ապա ան «լիակատար հայագէտ համարուելու յաւակնութիւնը չպէտք է ունենայ» (էջ 148): Ակնարկութիւնն այս պարագային եւս թոմարնի հասցէին է, որ, ըստ Այվազեանի, անտեսած էր այդ հանդէսին մէջ վերջերս լոյս տեսած *Խորենացիի* ապրած ժամանակին վերաբերող ուշագրաւ յօդուած մը:

Վերոյիշեալ բացարձակ հակադրութիւնը «լաւ» հայրենականի ու «վատ» արտասահմանեանի միջեւ, գրախօսողին շատ նման կը թուի Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմէն անմիջապէս ետք, Պաղ պատերազմի առաջին տարիներուն Խորհրդային Միութեան ղեկավար Իոսիֆ Ստալինի եւ վերջինիս օգնականներէն Անտոնէյ Ժտանովի յառաջ քաշած գաղափարներուն, որոնք

ծանր հետեւանքներ ունեցան խորհրդային արուեստի ու գիտութեան յետագայ զարգացման վրայ եւ պատճառ դարձան որ բազմաթիւ մտաւորականներ (ներառեալ՝ Հայեր)՝ իբրեւ արեւմուտքի բարքերու ջատագով, համտեսն (կամ վերահամտեսն) Սիպերիոյ սառնամանիքը:

Եթէ Թոմսոն հաշուի չ'առնէր Հայաստանի մէջ լոյս տեսած հայագիտական լուրջ աշխատութիւնները, ապա այդ ուշ կ'ամ կ'անուխ բացասաբար պիտի ազդէ իր հեղինակութեան վրայ: Բայց արդեօք հայաստանցի հայագէտները, այստեղ հարկ կ'ը համարէ աւելցնել գրախօսողը, կ'անտաւորաբար կ'ը կարդան իրենց նեղ մասնագիտական բնագաւառներուն համապատասխանող անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ իտալերէն, միջազգային յարգանք վայելող գիտական հանդէսները: Նոյն սկզբունքէն մեկնելով, Այվազեան գտնոնք «իսկատար» պատմաբան, փիլիսոփայ կամ գրականագէտ կ'ը համարէ՝

«Այժմ, - կ'ը շարունակէ Այվազեան, - երբ Հայաստանի գիտական համայնքը կ'իսաքայքայուած վիճակում է, հայոց պատմութեան դէմ Թոմսոնի եւ նրա արքանեակների կազմակերպուած լայնածաւալ յարձակման չէզոքացումը շատ աւելի բարդ, թէեւ լուծելի խնդիր է» (էջ 156-157): Յետ-խորհրդային տասնամեակի տնտեսական փլուզումը Հայաստանի մէջ աղքատացուցած է պետական պիւտճէն եւ բնականաբար անկէ անմիջականօրէն ֆինանսաւորւող հայագիտական բոլոր հիմնարկները: Ազատ-շուկայական Հայաստանի մէջ հասարակագիտական բնագաւառները (ներառեալ՝ հայագիտութիւնը)՝ իրենց սուղ ֆինանսական միջոցներով, այլեւ չեն հրապուրեր ամէնախոստմնալից երիտասարդները: Այվազեան մտահոգ է, որ ամերիկեան հայագիտութիւնն ու վերջինս ենթադրաբար հովանաւորող արեւմտեան քաղաքական շրջանակները կ'ընան Հայաստանի այս նիւթական խոցելի դրութիւնը օգտագործել իրենց վերոյիշեալ վիճալարոյց դրոյթները երկրի գիտական շրջանակներէն ներս եւս արմատաւորելու համար:

Այվազեան՝ գիրքի վերջաւորութեան, այս հարցի լուծման ուղղուած դեղատոմս մը կ'առաջարկէ, որ, ըստ էութեան, յար եւ նման է ծապկարեան նամականիի բնորոշ վերջաբաններուն: Այվազեանը՝ Երուսաղէմ օտեանի հռչակաւոր հերոսին նման, իր երկը կ'աւարտէ կոչ ընելով, որ այլեւս դրամ չյատկացուի ԱՄՆի այսպէս կոչուած «հայալնաս աշխատանք» կատարող «կեղծ հայագիտական» ամբիոններուն, այլ ընդհակառակը՝ «մի քիչ փող ուղարկուի» օգնելու համար միա՛յն ու միա՛յն Հայաստանի գիտական հիմնարկներուն եւ ստեղծելու հայաստանեան հայագիտութեան զարգացման համար խոշոր հիմնադրամ, «որը նպատակային շնորհներ ու կրթաթոշակներ կ'ը տրամադրի փաստացի աշխատավարձից գուրկ անհատ գիտնականներին, գիտական առանձին խմբերին, ինչպէս նաեւ՝ հայագիտութեան ասպարէզ մուտք գործող երիտասարդներին» (էջ 236), ինչպէս նաեւ կ'ը ֆինանսաւորէ հայաստանեան հայագիտութեան կարեւոր ուսումնասիրութիւններու անգլերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը: Թէեւ Այվազեան յստակօրէն չ'ընդգծէր յաջորդ միտքը, կարելի է վստահօրէն եզրակացնել, որ կ'ը սպասուի այդ առնուազն մէկ միլիոն ամերիկեան տոլարոնց հիմնադրամը գոյացնել սփիւռքահայ բարերարներու յատկացումներէն՝ մանաւանդ եթէ վերջիններս

պիտի ըլլան ամերիկեան հայագիտական ամբիոններուն յատկացուող գումարներուն փոխարէն:

Ի՛նչ խօսք. երկուքն ալ շատ անհրաժեշտ միջոցառումներ են: Կ'արժէ յիշել, ի դէպ, որ եղած են սփիւռքահայեր, որոնք անցեալ տասնամեակին անկարելորդ չեն համարած օժանդակել Հայաստանի գրողներուն ու հայագէտներուն: Քանի՛ քանի՛ գիրքեր հրատարակուած են վերջին տարիներուն Հայաստանի մէջ Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Արք. Աշծեանի ջանքերով գտնուած սփիւռքահայ մեկենասներու, ինչպէս նաեւ Գ. Կիւլպենկեան Հիմնադրամի, Յարութիւն Սիմոնեանի, Արմէն ու Բերսաբէ Ճերեմեան Հիմնադրամի, այլ ծանօթ եւ անծանօթ նուիրատուներու դրամական միջոցներու հաշուոյն: ՀՀՀն անգամ պատուագին (հոնորար) կը վճարէ իր հայաստանաբնակ հեղինակներուն միայն եւ կը նախընտրէ հիւրընկալել համեմատաբար երիտասարդ ու խոստումնալից աշխատակիցներ՝ Համալսարանի տնօրէնութեան եւ խմբագրական կազմի անխորի բոլոր անդամներուն այն համոզումով թէ այս բացառութեամբ համալսարանը իր սող միջոցներէն փոքր բաժին մըն ալ յատկացուցած կ'ըլլայ Հայաստանի մէջ բարձրակարգակ հայագիտութեան գոյատեւման նպաստելու ուղղութեամբ, նոյնիսկ՝ որոշակի ներդրում կատարած՝ քաջալերելով ապագայ խոստացող երիտասարդները:

Իսկ ի՛նչպէս վերաբերինք արդէն իսկ շատ սակաւաթիւ, սփիւռքահայ երիտասարդ «ծուռերուն», որոնք՝ հակառակ տիրող մթնոլորտին, կը նախընտրեն հասարակական գիտութիւններուն մէջ խորանալ քան թէ բժիշկի, երկրաչափի կամ իրաւաբանի աւելի շահաբեր ասպարէզներ ընտրել: Խորհուրդ տա՛նք իրենց, որ առեւտուրով զբաղին իրենց օրապահիկն ապահովելու համար եւ բաւարարուին իրիկունները՝ իբրեւ «հոպի», Հայաստանի մէջ տպուած հայագիտական ուսումնասիրութիւններ կարդալով: Թէ՞ թող հետեւին հայագիտութեան, բայց նախօրօք խոստանան նախքան որեւէ յօդուած կամ գիրք տպարան յանձնելը, զայն անգամ մը ներկայացնել Արմէն Այվազեանին կամ վերջինիս վստահութեան արժանացած մէկ ուրիշին՝ իբրեւ համահայկական, նորօրեայ «գլալիտ» (պաշտօնական գրաքննութիւն) եւ սպասել վերջիններուս հաւանութեան...

Երկրորդ առաջարկը (հայերէնով գրուած լաւ գործերը անգլերէն թարգմանելու մասին), սակայն, կրնայ որոշակի բարդութիւններ յառաջացնել, որոնք առաջին ակնթարթին Այվազեանի տողերը հարեանցիորէն կարդացողին միտքէն դժուար թէ անցնին: Խօսքս մասնաւորելով հայագիտութեան այլազան բնագաւառներէն տողերս գրողին ամէնահարազատին՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան մասին, խոստովանիմ թէ հայաստանեան որոշ աշխատութիւններ անգլերէն թարգմանելու գաղափարը յաճախ զբաղեցուցած է նաեւ սեփական երեւեկայութիւնս՝ մանաւանդ որ նման ձեռնարկումներ (թէեւ շատ սահմանափակ) կատարած են Մերձաւոր եւ Միջին արեւելքի միջանի այլ ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ: Սակայն, — պէտք է շարունակել խոստովանութիւնը, — վերջին տարիներուն կարդացած հայաստանեան նոր ուսումնասիրութիւններէս եւ ո՛չ մէկը կարելի է անփոփոխ յղել թարգմանիչին: Խորհրդային ու արեւմտեան աշխարհահայեացքնե-

րու եւ գիտական աւանդոյթներու զգալի տարբերութեանց հետեւանքով, հայաստանեան այդ աշխատութիւններուն մեծագոյն մասը արմատական խրմբագրութեան կարիք ունի արեւմտեան գիտականին կամ առհասարակ ընթերցողին ընդունելի կամ համոզիչ դառնալէ առաջ: Երկրորդ, փաստ է, որ Հայաստանի մէջ արդէն վերջին տարիներուն որոշ գիտական կամ հանրամատչելի երկեր անգլերէն թարգմանութեամբ հրատարակելու փորձեր եղած են: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, անգլերէնի որակը այդ թարգմանութեանց մէջ շատ ցած է եւ չէ գոհացուցած սփիւռքահայերը՝ վերջիններուս կողմէ յառաջ տարուող քարոզչական աշխատանքներուն ընթացքին: Որակաւոր թարգմանիչներ ուրեմն առ այժմ պէտք է դարձեալ փնտռել անգլիախօս սփիւռքահայ շրջանակներէ ներս եւ վերջիններս կարելի չէ վարձատրել տիրող տնտեսական ճգնաժամի թելադրանքով համեմատաբար ցած «հայաստանեան» աշխատավարձերով, ինչ որ իր ծրագիրը հրապուրիչ դարձնելու Այվազեանի գլխաւոր տնտեսական փաստարկն է:

Դժբախտաբար, Հայաստանի կարիքներն այսօր այնքա՛ն շատ ու բազմազան են, որ հայագիտութիւնը միշտ չէ, որ առաջնահերթութիւններու սանդղակի գագաթին կը յայտնուի: Այսուհանդերձ, յայտնի առաջարկ, երբ կը նշուի գիրքի մը աւարտին, ուր շարունակ հարցականի տակ կ'առնուի բազմաթիւ սփիւռքահայ երախտաւոր հայագէտներու անկեղծութիւնը, իսկ գիրքնք անկեղծօրէն նիւթապէս ու բարոյապէս քաջալերող սփիւռքահայ այլազան հայրենասէր անհատներն ու կազմակերպութիւնները կը մեղադրուին ուժացած ըլլալու, յարմարուողականութեան, միամտութեան կամ տգիտութեան մէջ, բնական է, որ ան մեկնաբանուի որոշ սփիւռքահայերու մօտ դժբախտաբար արդէն արմատացած այն համոզման ելակէտէն թէ իրենց հայաստանցի հայրենակիցները իրենցմէ միայն փող (դրամ) կը խնդրեն եւ կը նախընտրեն որ անկէ ետք անգամ մըն ալ «իրենց գործին չխառնուինք»:

Ի՞նչ ՄՈՌՑԱՄ է ՀԱՇՈՒԻ ԱՌՆԵԼ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Անկասկած Այվազեան ճիշդ է, երբ կը մատնանչէ թէ Արեւմուտքի եւ յատկապէս ամերիկեան արեւելագիտութեան որոշ շրջանակներու մօտ՝ ագդուելով Պաղ պատերազմի մթնոլորտէն եւ վերջինիս իբրեւ արդիւնք յառաջացած թուրք-ամերիկեան քաղաքական վերնախաւերու սերտ համագործակցութենէն, ձեւաւորուած է հակառուսական եւ մասամբ թրքամէտ դիրքորոշում: Ի դէպ, կարելի է նոյնիսկ պնդել, որ արեւմտաեւրոպական որոշ շրջանակներու մօտ, հակառուսական եւ համապատասխանաբար թրքասիրական տրամադրութիւններն աւելի հին են ու ետ կ'երթան մինչեւ ԺԹ. դարու ռուս-բրիտանական հակամարտութիւնը: Նոյն սկզբունքով, արեւմտեան քաղաքականացած որոշ հեղինակներու մօտ, համեմատաբար բախտաւոր դիրքերու վրայ կը գտնուին նաեւ Իսրայէլը, Յորդանանը, Սէուտական Արաբիան եւ շարք մը այլ միջին-արեւելեան պետութիւններ, որոնց ղեկավարները եւս ներկայ հանգրուանին կը նախընտրեն համագործակցիլ ԱՄՆի հետ, քան թէ ընդդիմանալ վերջինիս քաղաքական նախընտրութիւններուն: Հայոց նոր ու նորագոյն պատմութեան այսպէս կոչուած «թրքամէտ» եւ վերջերս ալ՝ «ատր-

պէջճանամէտ» վերլուծումն ու ներկայացումը կրնայ երբեմն պայմանաւոր-
ւած ըլլալ ամերիկեան պետական քաղաքականութեան նկատառումներով:

Մասամբ ընդունելի է նաեւ Այվազեանի այն մատնանշումը, որ ամերիկե-
ան գիտնականներու մօտ նկատելի է որոշակի գերակայութեան բարդոյթ
այլ մշակոյթներու եւ այլազգի (յատկապէս՝ ոչ-արեւմտեան) գիտնականնե-
րու մեթոտական մօտեցումներուն հանդէպ, որմէ կը տուժեն, ի շարս այլոց,
հայոց պատմութեան ու մշակոյթի հայաստանեան ուսումնասիրողները: Հա-
յաստանցի շատ գիտնականներ յաճախ դժգոհած են, որ անհատ ամերիկացի
հայագէտներ երբեմն հայաստանեան գիտութեան ձեռքբերումները լաւա-
գոյնս գործածելով հանդերձ (յաճախ՝ զանոնք լոկ անգլերէնացնելով), ո՛չ մի-
այն՝ գիտական վեհանձնութեան չափանիշներուն հակառակ, չեն նշեր իրենց
օգտագործած գրականութիւնը¹, այլեւ որոշ պարագաներու մէջ այլ գրակա-
նութիւնն ստեղծած հեղինակներուն անհարկի քամահրական գնահականներ
ալ կու տան:

Պէտք է, սակայն, այս տրամադրութիւնները բացարձակացնել: Ամերիկե-
ան պետական շահերը թէեւ կ'ազդեն զանգուածային լրատուութեան միջոց-
ներու եւ գիտահետազոտական հիմնարկներու տրամադրութիւններուն վրայ,
սակայն ամերիկեան եւ առհասարակ արեւմտեան հասարակագիտական միտ-
քի զարգացման ներկայ հանգրուանին վրայ անառարկելիօրէն իրենց լուրջ
ազդեցութիւնն ունին նաեւ այլ, ոչ նուազ կարեւոր, գաղափարախօսական
գործօններ, ինչպիսիք են «ամերիկեան քաղաքացիութիւն» հասկացութեան
ոչ-էթնիկական արմատներէ սերիլն ու յատկապէս Երկրորդ Համաշխարհա-
յին պատերազմի ազգամիջեան վայրագութիւններէն ու անկէ ետք միասնա-
կան Եւրոպա գոյացնելու առ այսօր բաւական յաջող փորձէն մեկնող որոշա-
կի կասկածամտութիւնը ազգայնական գաղափարախօսութիւններու օգտա-
ւէտութեան նկատմամբ առհասարակ:

Այս տրամադրութիւններու լոյսի ներքոյ, վերջին տասնամեակներուն ա-
րեւմտեան հասարակագէտները սկսած են նորովի մեկնաբանել իրենց իսկ,
ինչպէս նաեւ այլ, ոչ-արեւմտեան ժողովուրդներու հին ու միջնադարեան
պատմութիւնը, կասկածի տակ առնել հին ու միջնադարեան շարք մը սկզբ-
նաղբիւրներու ստեղծման աւանդական վարկածները եւ ըստ այմ հարցա-
կաններ բարձրացնել վերջիններու բացարձակ արժանահաւատութեան
վրայ: Գիտական այս նոր մօտեցումներու հիման վրայ, նորովի կ'արծար-
ծուին նաեւ ազգերու յառաջացման պատմական ու տեսական խնդիրները:
Ե՞րբ յառաջացած են տարբեր ազգերը, կարելի՞ է հին ու միջին հաւաքական
պատկանելութեան դրսեւորումները համազօր համարել այսօրուան ազգայ-
նականութեան (nationalism), որքանո՞վ կարելի է միջնադարեան մտաւոր
վերնախաւի դաւանած գաղափարները վերագրել նաեւ նոյն լեզուով խօսող,
բայց անգործանաչ զանգուածներուն, եւլն: Այս բոլորը բուռն վէճեր յառա-
ջացող խնդիրներ դարձած են ժամանակակից պատմաբաններուն ու հասա-
րակագէտներուն մօտ:

Արեւմտեան գիտաշխարհի այս նոր մօտեցումները բնականաբար կ'անդ-
րադառնան նաեւ այլազգի գիտնականներու մեթոտաբանական սկզբունքնե-
րուն վրայ: Վատագոյն պարագային, Արեւմուտքի մէջ մասնագիտացած աս-

իացի կամ ափրիկեցի պատմաբանի մը այսպիսի ազդեցութեան ենթարկուելը կարելի է մեկնաբանել, — ինչպէս մասամբ կ'ընէ Այվազեան, — իբրեւ «կոնֆորմիզմ» (conformism)՝ ամերիկեան կամ արեւմտեան միջավայրի պարտադրած պահանջներուն յարմարողականութիւն: Բայց նոյնքան յաջողութեամբ այն կարելի է մեկնաբանել իբրեւ սեփական ազգի պատմութիւնը ամէնավերջին, միջազգային տեսութիւններուն համաձայն վերախմաստաւորելու փորձ: Երբ Սիւնին կը գրէ թէ կը փորձէ հայ ժողովուրդի պատմութիւնը «կազմալուծել» (անգլերէնով՝ to deconstruct), դժուար է հաւատալ թէ ան զայն ի մտի ունի իբրեւ «ոչնչացնել» բառին հոմանիշ: Պարզապէս, 'deconstructing' եզրը (որ թերեւս աւելի յարմար կ'ըլլար իբրեւ «տարրալուծում») արդի պատմագրութեան մէջ հետզհետէ տարածուող մեթոտաբանական մօտեցում մըն է, ուր ուսումնասիրողը կը վերադառնայ սկզբնաղբիւրին եւ նորովի կը նայի վերջինիս՝ փորձելով հնարաւորին չափ հեռանալ անցեալէն ժառանգուած գաղափարական կառոյցներէ (framework) եւ վերջիններուս պարտադրած սահմանափակումներէն, մանաւանդ, որ յաճախ պարզ դարձած է, թէ անցեալէն ժառանգուած սոյն կառոյցներէն շատերը խոր գիտական փաստարկներէ զուրկ են, եւ աւելի շատ մեր կամ մեզի անմիջապէս նախորդած մէկ-երկու սերունդի գաղափարախօսական նախընտրութեանց արդիւնք, քան՝ սկզբնաղբիւրներէն աւարկայականօրէն ստացուած հետեւողութիւն:

Արեւմուտքի սոյն փորձառութեան անտեսումը եւ այն համապատասխան վերլուծման չենթարկելը Այվազեանի աշխատութեան գլխաւոր թերութիւնն է: Գիտական այս մօտեցումը դեռ Հայաստան մուտք չէ գործած, բայց քանիցս ԱՄՆ այցելած եւ անգլերէնին լաւ տիրապետող Այվազեան պարտաւոր էր այս ուղղութեան մասին առնուազն իմանալ: Ան պարտաւոր չէր անպայման ընդունիլ այս նոր մօտեցումը, բայց պէտք էր իր ընթերցողներուն յայտնէր թէ անցեալի պատմութիւնը նոյն սկզբունքներով վերամեկնաբանելու գիտական փորձերը չեն սահմանափակուիր հայ ժողովուրդով եւ ամերիկեան պատմաբաններով: Այլապէս, հաւատացած ենք, ան պիտի չչտապէր առանց որեւէ անմիջական ապացոյցի աջ եւ ահակ «հայատեացի» (էջ 131), «կեղծաւարի» (էջ 52, 108), «քաղաքական պատուէր կատարողի» (էջ 134, 206) պիտակներ չարտել: Միւս կողմէ, Թոմսըն, երբ շարունակելով ժԺ. դարու գերքննադատներու աւանդոյթները, յաճախ հայկական միջնադարեան այս կամ այն աղբիւրն ու հեղինակը կը մեղադրէ դիտաւորեալ կեղծիքի դիմելու մէջ, յաճախ կը նշէ թէ նոյնպիսի կեղծիքներ կատարուած են միջնադարեան, ոչ-հայկական գրաւոր մշակոյթներու մէջ եւս: Սա կարեւոր հաստատում մըն է, զոր Այվազեան զարմանալիօրէն չի փոխանցեր իր ընթերցողներուն:

Ի դէպ, հրեայ ժողովուրդի եւ շատ վաղ (այսինքն՝ աստուածաշնչային) եւ ներկայի (յատկապէս՝ 1948 թուականի պատերազմի) պատմութիւնն ալ սկսած է ոչ-ազգային դիրքերէ վերամեկնաբանուել շարք մը մասնագէտներու կողմէ՝ գրգռելով աւելի աւանդական տեսակէտներուն կառչած գիտնականներու զայրոյթը, որոնք չեն կրնար ընդունիլ որ առայժմ Աստուածաշունչէն դուրս բաւարար ապացոյց չկայ թէ հրեաները՝ Մովսէսի առաջնորդութեամբ քառասուն տարի դեգերած են Սինայի անապատին մէջ, թէ Յեսուի դեկավարութեամբ Երիւզովի գրաւման պատմութիւնը չի հաստատուիր

Հնագիտական տուեալներով, եւն.: Այս հեղինակներն ալ ՆԱԹՕԻ պատուէ՞րը կը կատարեն եւ վասն ի՞նչի: Հետաքրքրական է, որ Իսրայէլի այսպէս կոչուած «նոր պատմաբանները» եւս իրենց հակառակորդներուն կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի կը մեղադրուին Պաղեստինի Ազատագրութեան կազմակերպութեան եւ վերջինիս ղեկավար Շասէր Արաֆաթի ջրաղացին կամայ թէ աւանայ ջուր լեցնելու մէջ:

Ի հարկէ իւրաքանչիւր գիտնականի պարտքն է մատնանշել այլոց աշխատութիւններուն մէջ իր նկատած սխալներն ու թերութիւնները: Այլագեանի կարգ մը մատնաշուծները, ըլլա՛յ իր քննած հայկական միջնադարեան աղբիւրներու անգլերէն թարգմանութեան, ըլլա՛յ Արեւմուտքի մէջ լոյս տեսած որոշ ուսումնասիրութիւններու մէջ իր գտած անընդունելի բացթողումներուն վերաբերեալ, անուարկելիօրէն ճիշդ են եւ տեղին: Օրինակ վերցնենք Սիւնին. ըստ սոյն գրախօսողին, վերջինիս հայագիտական ժառանգութիւնը հայ ժողովուրդի պատմութիւնն արեւմուտքի մէջ ներկայիս ընդհանրացող եւ նախորդ պարբերութեանց մէջ ուրուագծուած մեթոտով վերաուսումնասիրելու առաջին փորձն է: Այս իմաստով, այն ողջունելի է, թէ եւ՝ ոչ ամբողջութեամբ ընդունելի, յատկապէս՝ իր մանրամասներուն մէջ: Ճիշդ է Այլագեան, երբ կը նշէ թէ Սիւնիի մօտ կը պահսին հայոց պատմութեան որոշակի, ուրիշներու համար թերեւս տարրական թուացող գիտելիքներ, թէ ան անծանօթ է բազմաթիւ սկզբնաղբիւրներու եւ մասնագիտական հետազոտութիւններու: Եւ քանի որ Սիւնին ամենեւին չի տիրապետեր զրաբարին եւ շատ համեստօրէն միայն՝ ժամանակակից հայերէնին, ան բաւարար չափով չ'օգտուիր հայաստան հայագիտութեան: Այս բոլորը բնականաբար հարցականի տակ կը դնեն Հայաստանի ու հայ ժողովուրդի յատկապէս հին ու միջնադարեան պատմութեան վերաբերեալ Սիւնիի շատ մը կտրուկ ընդհանրացումները եթէ ոչ իբրեւ միանգամայն սխալ, այլ առնուազն իբրեւ յաւելեալ փաստարկման կարօտ: Նմանապէս յաւելեալ փաստարկման կարօտ են Սիւնիի տեսակէտերը հայկական ցեղասպանութեան զանազան երեսակներուն վերաբերեալ: Չմոռնանք, որ Սիւնին այս բնագաւառին մէջ համեմատաբար նորեկ է եւ անցեալին բաւական հեռու եղած է Օսմանեան կայսրութեան ու հանրապետական Թուրքիոյ պատմութեան մասնագիտական բնագաւառէն: Բայց հետաքրքրականն այն է, թէ երբ Այլագեան կը գրէ թէ «մենք անդրադարձանք այս գրքում տեղ գտած սխալների եւ կեղծիքների ընդամենը մի մասին» եւ թէ «Սիւնիի գրքի գրեթէ իւրաքանչիւր էջ նոյն ցաւով է տառապում» (էջ 106), ան զարմանալիօրէն բնաւ չի քննարկեր ԺԹ. դարու Ռուսահայաստանի ու խորհրդային ժամանակաշրջանի վերաբերեալ որեւէ հարց՝ հակառակ որ այս հաստուածը Սիւնիի նեղ մասնագիտական բնագաւառը կը համարուի եւ Հայ-եացք դէպի Արարատ գիրքի կէսէն աւելին կը գրաւէ:

Աւելին. քննադատելու մարմնը երբեմն նոյնինքն Այլագեանը մղած է սայթաքելու իր մատնանշումներուն մէջ: Օրինակ, էջ 206ի վրայ, ան սխալ հասկցած է Սիւնիի հետեւեալ նախադասութիւնը. «The group of merchant activists in Madras wrote political tracts that shifted the blame for the Armenian condition from their own sinful past onto the despotism of foreign rulers»: Այլագեանի անճիշդ մեկնաբանութիւնը հետեւեալն է. «փորձելով եւս մէկ ան-

2
 գամ ձախելի հայ ազատագրական շարժումները, նա (այսինքն՝ Սիւնին - Ա.Ս.)
 պատմաբանին անյարիր ոճով մեղադրում է միջնադարում ապրող հայերին
 օտար տիրապետութեան տակ նրանց կրած բոլոր տառապանքների համար»:
 Մինչդեռ, Սիւնիի ըսածն այս անտիպ գեկոյցին մէջ բոլորովին տարբեր ըլլալ
 կը թուի: Մէջբերուած նախադասութեան մէջ, ան պարզապէս ընթերցողին
 ուշադրութեան կը հրաւիրէ կարեւոր հանգամանք մը ժԸ. դարու վերջաւո-
 րութեան գործած Մատրասի խմբակի նորարար գաղափարախօսութեան մա-
 սին: Խմբակի անդամները՝ ի տարբերութիւն իրենց նախահայրերուն, իրենց
 ազգի կրած տառապանքներուն պատճառը չէին փնտռել իրենց գործած կար-
 ծեցեալ մեղքերուն մէջ: Հին Կտակարանի գաղափարախօսութենէն սնող այս
 մտայնութիւնն ի հարկէ տարածուած էր համայն միջնադարեան աշխարհին
 մէջ եւ հայոց մօտ թերեւս լաւագոյնս արտայայտուած է Արիստակէս Լաստի-
 վերցիի մօտ: Մատրասցիները, սակայն, այդ տառապանքներուն համար
 սկսան յանցաւոր համարել միայն եւ միայն օտար բռնակալները: Սիւնի մէջ-
 բերուած նախադասութեան մէջ այս նկատողութեան վրայ ոչինչ կ'աւելցնէ
 իր կողմէ, իսկ Ալվազեան՝ նոյն նախադասութիւնը սխալ մեկնաբանելով, կը
 կարծէ թէ Սիւնիի այսպէս կոչուած հայատեացութեան յաւելեալ մէկ ապա-
 ցոյց մատնանշած կ'ըլլայ:

Վերոյիշեալ երկու նկատառումները անկասկած պէտք է սթափեցնեն Սիւ-
 նիին անմիջապէս անծանօթ հայերէն ընթերցողները, որ առանց վիճարկման
 չընդունին Ալվազեանի այն հաւաստումները թէ Հայեացք դէպի Արարատ
 գիրքը, որ Սիւնիի հայագիտական ժառանգութեան իւրովի ամփոփումն է,
 «կարելի է բնորոշել որպէս գիտական որեւէ արժէքից զուրկ սիրողական մա-
 կարդակի շարադրանք» (էջ 108) եւ կամ՝ թէ Սիւնին Հայոց Շղեունի զոհերուն
 «մէկուկէս միլիոնից անցնող թուի նկատմամբ» թերահաւատութիւն կը սեր-
 մանէ, թէ՛ բռնած է «թուրք-աղորեջանական ուղեգրի» (էջ 32), թէ՛՝ աղբյու-
 րով ան «մեծապէս պատասխանատու է հայ-աղորեջանական ազգամիջեան
 լարուածութեան համար» (էջ 34), եւլն.:

Ի վերջոյ, Ալվազեան պարտաւոր էր յիշեցնել, որ օսմանեան փաստա-
 թուղթերու անհասանելիութեան հետեւանքով առ այսօր հայոց Շղեունի հա-
 մընդհանուր պատմութեան շատ երեսակներ (թէ ան ե՛րբ եւ ի՛նչ պայմաննե-
 րու տակ ծրագրուեցաւ եւ թէ ճշգրիտ ի՛նչ նպատակ կը հետապնդէր, եւն.)
 տակաւին մուծ կը մնան եւ որեւէ պատմաբանի (հայ կամ օտարագէի) մաս-
 նագիտական առաջադրանքն է իրականութիւնը վեր հանել յենլով առկայ
 փաստական նիւթի ու տրամաբանութեան վրայ միայն: Թէ ո՞ր աստիճանի
 յանցաւոր էին ցեղասպանութիւնը ծրագրողներն ու իրականացնողները կը
 պարզուի ամբողջական ճշմարտութեան երեւան գալէն ետք, եւ եթէ պատմա-
 բանի մը տրամաբանութիւնը զինք մղած է որեւէից եզրակացութեան, որ քա-
 ղաքական նկատառումներով ընդունելի չէ հայ կամ թուրք ազգայնականի մը
 տեսանկիւնէն, ապա այդ երբեւեցէ բաւարար շարժանիթ չէ ան միայն իր գի-
 տական խղճմտանքին թելադրանքով գործելու «յանցանքի» մէջ այսպանելու
 համար: Ալվազեանի համար ցեղասպանութեամբ զբաղող, բայց իրեն ոչ-հա-
 ճելի եզրակացութիւններու յանգած, պատմաբաններն ամբողջութեամբ
 «Թուրքիայի կողմից Փինանսաւորուող կեղծարարներ» են, «որոնք ուղղակի

կամ անուղղակի ժխտում են ցեղասպանութեան փաստը»: Այվազեանը վերջիններում կը հակադրէ «ոչ-հայ անկաշառ գիտնականները», որոնք կը գոհացնեն իր գիտա-քաղաքա-ազգային ճաշակը: Իսկ թէ ինչ կը հասկնայ «կաշառք» ըսելով՝ մեզի անյայտ մնաց: Ի վերջոյ ինչո՞ւ գիտնականները հանդէս պէտք է գան միայն ազգի այսպէս կոչուած արդար իրաւունքներու պաշտպանի դերով եւ ո՞վ պիտի որոշէ թէ ինչ բանը իրաւունք է եւ ինչը արդար: Այլապէս, ինչպէ՞ս հասկնալ Այվազեանի հետեւեալ տողը: «Սիւնիին անհնար է դասել հայոց ազգային արդար իրաւունքները պաշտպանող հեղինակներին շարքը» (էջ 111):

Նոյնն է պարագան Ղարաբաղեան տագնապին վերաբերեալ Այվազեանի ցոյց տուած Սիւնիի տեսակէտի եղափոխութեան պարագային: «Ղարաբաղեան հարցի մեկնաբանութիւնների մէջ Սիւնիի «մաշկափոխութիւնը», կարող ենք վստահ ասել, - կ'ընդգծէ Այվազեան, - որ 1978 թուականին (երբ Սիւնին ենթադրաբար կը պաշտպանէր Արցախի Հայաստանին միանալու տեսական իրաւունքը - Ա.Ս.) ոչ-գիտական ատեաններից ստացած յանձնարարականները մեծապէս տարբերում են 1990ականներին (երբ Սիւնին այլ, փոխզիջումային լուծում գտնելու կոչ կ'ընէ - Ա.Ս.) նոյն ատեաններից նրան իջեցուած յանձնարարականներից: Կարճ ասած, Սիւնին առաջնորդուել է մեծ տէրութեան վարած քաղաքականութեան հետ համընթաց փետրափոխ լինելու եւ յարմարելու սկզբունքով. երգում ու նուագում է վճարողի պատուէրով» (էջ 102): Չկա՞ն արդեօք այլ հնարաւոր մեկնաբանութիւններ: Եւ ինչո՞ւ, հայ ազգայնական տեսակէտը ջատագովելը պատուէր չի՞ համարուիր: Չէ՞ որ չհետեւելու պարագային ենթական արժանանալու է Այվազեանի քարոզչական մեքենայի անողոք յարձակումներուն: Հասարակական գիտութիւններն ու քաղաքականութիւնը միշտ ալ անհանգիստ փոխյարաբերութեան մէջ եղած են: Անտեսելով այլ բարդ փոխադարձ կապը, չփորձելով վեր հանել այստեղ գործող բազմաթիւ, երբեմն նոյնիսկ իրարամերժ, ազդակները եւ մանրամասնօրէն չվերլուծելով զանոնք, հարցը մեքենայաբար քաղաքական պատուէրի համեմատաբար նեղ չրջանակին մէջ սահմանափակելով, Այվազեան դժբախտաբար զգալիօրէն նուազեցուցած է իր աշխատութեան այժմէականութիւնն ու պիտանիութիւնը:

Նախընտրելի կ'ըլլար եթէ Այվազեան՝ ընդունելէ ետք, որ հայագիտութեան բնագաւառէն ներս, առկայ է բազմակարծութիւն, փորձէր ներթափանցել թէ ուրկէ՞ կը բխին այդ տարբեր մօտեցումներն ու եզրայանգումները եւ թէ ինչպէ՞ս Հայաստանի եւ արտասահմանի հայազէտները կրնան աւելի լրջութեամբ օգտուիլ մէկզմէկու փորձառութենէն, սրբագրել մէկզմէկու թերիները: Ի վերջոյ, բազմակարծութիւնը կրնայ հարստութեան աղբիւր դառնալ եթէ բանավէճերը ընթանան յարգալից ոճով: Քիչ ազգեր հայոց նման բախտաւոր են ունենալով տարբեր երկիրներու ու համակարգերու մէջ մեծացած ու դաստիարակուած մասնագէտներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր հայեցակէտն ու կուտակած փորձը կրնայ բերել հայագիտութեան համընդհանուր գործին: Յամենայնդէպս, շատ աւելի լուրջ եւ ուղղակի ապացոյցներ են հարկաւոր համոզիչ դարձնելու համար Այվազեանի յառաջ քաշած գուտ քաղաքական պատուէրի վարկածը:

Աւարտելէ առաջ, նշեմք նաեւ որ սոյն գրախօսողին համար կարեւորագոյն խնդիր թուեցաւ նաեւ Այվազեանի հարեւանցիօրէն բարձրացուցած ԱՄՆի մէջ հայագիտութեան վարչական կառավարման հարցը: Անփոփոխի է Այվազեանի նշումը թէ ԱՄՆի մէջ զարգացող հայագիտութեան ներս կայ ընազաւառներու բաժանում, որու հիման վրայ այս կամ այն գիտնականը կը համարուի որոշակի ժամանակահատուածի գլխաւոր մասնագէտը եւ իր նեղ մարզէն ներս համարեա որեւէ այլ մրցակից չունի: Ինչ խօսք, որ սա մտահոգիչ երեւոյթ է, որ կրնայ դժուարացնել նոր գաղափարներու հանդէս գալն ու տարածում գտնելը, բայց այստեղ եւս հայագիտութեամբ զբաղողներուն խիստ սակաւաթիւ լլլալն է, ինչպէս նաեւ երիտասարդները դէպի հայագիտութիւն մղող յարմար գործ գտնելու անհեռանկար լլլալը, որ կը դժուարացնեն հարցի դրական լուծումը: Հայաստանի մէջ եւս, սակայն, հայագիտութեան կառավարման համակարգը շատ հեռու է օրինակելի, նոյնիսկ գոհացուցիչ լլլալէ եւ այդ մասին ալ պէտք է երբեմն բարձրաձայն մտահոգուիլ: Միւս կողմէ, հնչող է միանշանակ իբրեւ ճիշդ կամ սխալ գնահատել Այվազեանի այն միտքը, ըստ որու այսուհետեւ որեւէ երիտասարդ գիտնական դժուար թէ «համարձակուի ԱՄՆում պաշտպանութեան ներկայացնել դոկտորական մի թեզ, որտեղ նա, ասենք, կը գրի, թէ Խորենացին ու Շղիշէն հինգերորդ դարի հեղինակներ են ու ըստ այդմ էլ կ'օգտագործի նրանց երկերի պարունակած պատմական անգնահատելի նիւթը: Եթէ նոյնիսկ գտնուի այդպիսի խիզախ եւ սկզբունքային երիտասարդ, ապա նրան անմիջապէս կ'որակեն «նեղմիտ ազգայնական», եւ թեզի պաշտպանութիւնը կը տապալեն» (էջ 226-227): Գրախօսողին այսպիսի անմիջական դէպքեր յայտնի չեն, բայց կարելի է նաեւ այդպիսիները բացատել: Այսուհանդերձ, Այվազեան պէտք էր նաեւ նշէր, որ Հայաստանի մէջ փաստօրէն նոյնքան եւ թերեւս ալ աւելի դժուար է պնդել հակառակը (թէ Խորենացին կամ Շղիշէն Ե. դարէն չեն) եւ սոյն գիրքով կամայ թէ ակամայ ան աւելի կը հաստացնէ անհանդուրժողութեան պարիսպները, մթնոլորտին կը փորձէ տալ իբրեւ թէ հայրենասիրական մղումներէ դուրսացած հիմնաւորում:

Ամփոփելով, վերահաստատենք որ գրախօսուող աշխատութիւնը յաւելեալ ապացոյց է Արմէն Այվազեանի հայագիտական խոր գիտելիքներուն եւ հայագիտութեան ապագային նկատմամբ իր անկեղծ մտահոգութեան: Հեղինակն իր ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընէ շարք մը աղբիւրագիտական ճիշդ մատնանշումներ, զորս յոսանք նկատի կ'առնուին քննադատուած գիտնականներուն կողմէ: Այվազեան կը բարձրացնէ նաեւ այլ կարեւոր եւ համընդհանուր բնոյթի խնդիրներ, զորս պէտք է քննարկել, սակայն, նուազ քինախնդիր մթնոլորտի մէջ: Այվազեանի ընտրած ոճն ու յաճախ ոչ-բաւարար փաստարկուած մեղադրանքները մթագնած են գիրքին ուշադրութեան արժանի շատ ու շատ գաղափարներ: Այս գրախօսականը սեփական փորձ մըն էր ցորենը յարդէն վերստին բաժնելու ուղղութեամբ: Յետագայ դէպքերը ցոյց պիտի տան, սակայն, եթէ այն պիտի յաջողի թէկուզ մէկ մատնաչափ յառաջխաղաց գոյացնել այդ ուղղութեամբ: Դժբախտաբար, «չոր», գիտական ոճէն դէպի հեռտորականութիւն մեր շեղումները պարտադրուած էին գիրքը գրելու ժամանակ Այվազեանի ընտրած ոճով: Գրախօսողը այս կարծիքին մէջ

պատահող «սուր» նախադասութիւններուն համար նախօրօք ներողամտութիւն կը խնդրէ Արմէն Այվազեանէն եւ միաժամանակ կը խնդրէ վերջինէս, որ ինք եւս յետագային շատ հազուադէպ եւ միայն ի պահանջել հարկին դիմէ նման ոճի:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԱ ՍԱՆՃԵԱՆ

- ¹ Մեր տրամադրութեան տակ ունեցած ենք հետեւեալները.- Վարդան Դեւրիկեան, «Հայոց պատմութիւնը իբրեւ ռազմավարական պաշար», Հայ Զինուոր, Թիւ 7 (262), 20-27 փետրուար 1999. Այլտա Դոլուխանեան, «Հայաստանի պատմութեան լուսաբանման առաջնահերթ խնդիրները», Հայաստան, 9 Մարտ 1999. Արիս Դադիեան, «Հայաստանը «գիտական» ահաբեկչութեան թիրախ», Երկիր, 12 Հոկտեմբեր 1999. Արմէն Սարգսեան, «Պատմութեան ճիշդ ճանապարհը», Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թիւ 232 (2446), 27 Նոյեմբեր 1999, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմա-բանասիրական հանգէսին լոյս տեսած Մ. Կ. Զուլալեանի գրախօսականը, Թիւ 1(150), 1999, էջ 351-354:
- ² Կարէն Իւզբաշեան, «Ամերիկեան Հայագիտութիւնը Ա. Այվազեանի դատաստանի առջեւ», Հայաստանի հանրապետութիւն, 16 Հոկտեմբեր 1999:
- ³ Շատեր նոյնիսկ կատարեցին ոչ-գիտական կամ կենցաղային ենթադրութիւններ — նոյն Այվազեանին բնորոշ մտածելաոճով — թէ գիրքը գրուած կրնար ըլլալ լոկ վրէժխնդրութենէ մղուած, որովհետեւ, իրենց հասած տեղեկութեանց համաձայն, հեղինակը Ամերիկա գտնուած միջոցին (չա՛տ-չատերո՛ւ նման) փորձած էր այնտեղ իրեն համար գործ մը գտնել ու ճոճ հաստատուիլ բայց չէր յաջողած: Ուրիշներ պնդեցին թէ գիրքը գրուած էր Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայոց պատմութեան կարգ մը դասախօսներու դրդումով՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) իրենց պաշտօնակիցներուն հետ անձնական «հաշիւներ մաքրելու» համար: Ինչպէս կը տեսնենք, դաւադրական բնոյթի մեկնաբանութիւնները առհասարակ միակողմանի չեն մնար...:
- ⁴ "IREX and ACCELS Programs Might Be Frozen for Armenia", Armenpress, Երեւան, 12 Սեպտեմբեր 2000:
- ⁵ Սոյն գիրքը Իսթանպուլի մէջ վերահրատարակուած է 1976ին, իսկ Թարգմանաբար անգլերէնով լոյս տեսած է 1988ին, դարձեալ՝ Անքարա:
- ⁶ Այվազեան չի բացառեր «որ դեռեւս 1920-ական թթ. սկզբին Հայաստանից անօրինական գործունէութեան (մասնաւորապէս՝ հայերէն ձեռագրերը արտասահման տեղափոխելու) համար արտաքսուած Ակինեանը եւս քաղաքական պատուէր էր կատարում» (էջ 157): Ըստ Խորհրդային Հայաստանի ստալինեան ժամանակաշրջանի բռնաճնշումներու գլխաւոր ժամանակագրողին, սակայն, «1928 թ. ձերբակալուած Միխիլարեան Միաբանութեան վարդապետ Ներսէս Ակինեանը մեղադրուած է կաթոլիկ եկեղեցու քարոզչութեամբ զբաղուելու եւ հեքիմութեան մէջ ու աքսորուած 3 տարով, ապա նրան թողաւորուած է մեկնել արտասահման», տե՛ս Արմենակ Մանուկեան, Քաղաքական բռնաճնշումները Հայաստանում 1920-1953 թթ., Երեւան, «Առեւտրական»-Անի, 1999, էջ 116: |
- ⁷ Այս մասին մեր մատնանշումը տե՛ս եւս՝ Ռիչրտ Յովհաննիսեանի The Armenian People երկհատորեակին վերաբերեալ մեր գրախօսականը Լոնտոն լոյս տեսնող Middle Eastern Studies եռամսեայ հանգէսի Յունուար 2000ի (ԼՁ. տարի, Թիւ 1) թիւին մէջ, էջ 177: Դժբախտաբար անգլիատառ մասնագիտական գրականութեան մէջ այս կարգի բանագործութիւնները առանձնայատուկ չեն հայագիտութեան: